
Pacta sunt servanda – clausula rebus sic stantibus. A szerződéskötés kori körülmények változására reagáló jogintézmények

Miskolczi Bodnár Péter*

A tanulmány azokat a jogi megoldásokat veszi számba, amelyek a szerződés megkötését követő változások esetén alkalmazhatók, és amelyeket Novotni professzor is említett műveiben. A lehetetlenülés, az érdekbeli lehetetlenülés a szerződés megszűnését eredményezi, míg a szerződés bírói módosítása a szerződés fenntartását célozza. Az alapelvek is alkalmazhatók a szerződéskötés idején fennálló körülmények későbbi jelentős változására orvoslására.

Kulcsszavak: clausula rebus sic stantibus, lehetetlenülés, érdekbeli lehetetlenülés, bírói szerződés módosítás, a szerződés megszűnése

Pacta sunt servanda – clausula rebus sic stantibus, Legal solutions to changes in the circumstances

The study takes stock of those legal solutions that can be applied in the event of changes after the conclusion of the contract, as mentioned by Professor Novotni in his works. Frustration and frustration of purpose result in the termination of the contract, while the judicial modification of the contract aims to maintain it. The general legal principles can also be applied to remedy a subsequent significant change in circumstances existing at the time the contract was concluded.

Keywords: clausula rebus sic stantibus, frustration, frustration of purpose, termination of contract, judicial amendment of a contract

<https://doi.org/10.32980/MJSz.2024.2.56>

1. Bevezetés

Novotni Zoltán szakmai életművéből elsősorban a szerződésekre, azon belül is kiemelten a biztosítási szerződésre, a felelősség kérdéskörére és a társasági jogi témakörben írott tudományos műveire szoktunk hivatkozni. A 60. születésnapjára készült, majd halálának kerek évfordulójára emlékező kötetekben megjelent írások azt is bizonyítják, hogy Zoli Bácsi tudományos érdeklődése olyan széles körű volt, hogy a különböző témákat kidolgozó szerzők mindegyike találhatott kapcsolódási pontokat Novotni professzor írásaival. Mai előadásomban – rendhagyó módon – úgy szeretnék tisztelni szeretett mesterünk előtt, hogy elsősorban nem

* Tanszékvezető egyetemi tanár, Károli Gáspár református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar.

tudományos írásaiból, hanem előadásvázlataiból, egyetemi jegyzeteiből és tankönyveiből vett idézetekkel idézem meg szellemiségét.

Novotni Zoltán 11 egyetemi tankönyv szerzőjeként, ill. szerkesztőjeként és egyben társszerzőjeként váltotta valóra azt a célkitűzését, hogy a joghallgatók kezébe jól szerkesztett, világos, érthető nyomtatott tananyagot kell adni. Az oktatási anyagokat a mai tudományos értékrend nem tartja sokra, annak ellenére, hogy – aki írt már ilyet – tudja, hogy nem könnyű műfaj. Arányokat kell tartani, objektivitásra kell törekedni, visszafogottnak illik lenni a saját nézetek ismertetése kapcsán és a szerző nem hallgathatja el, nem szoríthatja háttérbe a véleményétől eltérő álláspontokat. Előadásom kiinduló jogintézményéről, a szerződéskötés körülmények változására reagáló bírói szerződésmódosításról Novotni Zoltán nem írt tudományos művet. A körülmények változása által keltett probléma más módon történő kezelésére alkalmas jogintézmények kapcsán azonban az általa készített egyetemi oktatási anyagokban sok olyan gondolatot találtam, amelyek ma is kiállják a tudományos megméréstetés próbáját, sőt a témában elmélyedő kutató számára is gondolatébresztők.

2. A szerződésben rögzített kötelezettségek teljesítése megváltozott körülmények között

A szerződéseket teljesíteni kell. Novotni Zoltán jogászként és erkölcsös emberként is a vállalások betartásának, a kötelezettségek teljesítésének elkötelezett híve volt. Maximálisan szem előtt tartotta az „adott szó kötelez” erkölcsi parancsát és a kötelmek kötelezettség-fakasztó jogi jellegét.

Felháborodottan tiltakozott viszont a „szerződéses fegyelem” kifejezés használata ellen. Ellenszenvé vélhetően annak szólt, hogy az 1950-es és 1960-as években elterjedt kifejezést többnyire a tervszerződések kapcsán használták. A tervszerződések pedig egy állami tervutasításos rendszer kellékei voltak. A központban meghatározott terveket az egyes állami vállalatokra mechanikusan lebontották, és a teljesítéshez szükséges kapcsolatrendszert is meghatározták. Az állam előírta a szerződések megkötését és meghatározta azt, hogy kivel, milyen tartalommal kell megkötni a szerződést, és szigorú kötbérrel szankcionálta az abban foglaltaktól való eltérést. Ilyen körülmények között a valódi konszenzust nélkülöző szerződések a gazdaságban nem tolhatták be eredendő szükségletkielégítő, és gazdaságsszervező funkciójukat.

Attól kezdve azonban, hogy a gazdálkodó szervezetek nagyobb önállóságot kaptak, a szerződéseket saját elképzeléseik megvalósításához, szükségleteik előteremtéséhez és az általuk előállított termékek, az általuk nyújtott szolgáltatások értékesítéséhez használták. Ettől kezdődően a szerződés nem egy központi akarat végrehajtásának dísze, hanem a szerződő felek önálló szándékainak kompromisszumaként magatartásuk valós szabályozója. A szerződésben rögzített vállalások teljesítése mindkét fél közvetlen érdekét szolgáló jogi kötelezettség. A *pacta sunt servanda* tétele visszanyerte piactudományi körülmények közötti valós értelmét.

Novotni Zoltán a konszenzuális és reál szerződések megkülönböztetése¹ során éppen a körülmények változásának lehetőségét emelte ki. „A konszenzus és a szolgáltatás közötti időeltérés lehetőséget ad arra, hogy a felek körülményeiben alapvető, lényeges változások következzenek be, vagyis érvényesülhet a *clausula rebus sic stantibus* szabálya.”² Apró kiegészítésként megjegyezzük, hogy a konszenzuál szerződéseken belül a tartós szerződések körében következhet be olyan változás, amely új helyzetet teremt ahhoz képest, ami a felek akarategységének idején létezett.

Látszólag ellentmond a *pacta sunt servanda* elvének a *clausula rebus sic stantibus* tétele. Tartós szerződések estén előfordulhat, hogy a szerződés megkötése és teljesítése között megváltoznak azok a körülmények, amelyek a szerződés megkötésének idején érvényesültek. Ez a változás valamelyik félre méltánytalan eredményre is vezethet. A *clausula rebus sic stantibus* gondolata egy méltánytalan helyzet valamilyen orvoslásának kivételes lehetőségét teremti meg.

Korántsem újkeletű az a gondolat, hogy a szerződéskötést követően beálló változásokra a jognak valamilyen módon reagálnia kell. A változásra adott jogi válasz sokféle lehet.

3. Változáskövetésre alkalmas jogi eszközök

Tekintsük át azokat a jogi eszközöket, amelyek rendelkezésre állnak olyan esetekben, amikor tartós szerződéses kapcsolatokban a teljesítésig megváltoznak a szerződéskötéskor fennálló körülmények. A szerződés megszűnésének jogszabályi kimondása, az egyik szerződő fél szerződésszünetítő jogának elismerése, a bíróság feljogosítása a szerződés megszüntetésére, a szerződés érvénytelenné nyilvánítása amiatt, hogy a változások folytán a szerződés valamelyik alapelve ütközővé válik. A bírói szerződésmódosítás viszonylag új jogintézmény.

Vannak olyan jogintézmények, amelyek minden szerződés kapcsán igénybe vehetők. Tanulmányunkban ezeket az általános hatású jogintézményeket vizsgáljuk, jelezve azt, hogy a konkrét szerződés kapcsán az adott szerződéstípus sajátosságait, az adott szerződéstípusra vonatkozó szabályokat is figyelembe kell venni. Léteznek egyfelől olyan rendelkezések, amelyek csak bizonyos szerződéstípusok³ esetén alkalmazhatóak. Másfelől viszont vannak olyan szerződéstípusok is, ahol a bírói

¹ „Megkülönböztethetünk konszenzuális és reál szerződéseket. A konszenzuális szerződésekre az a jellemző, hogy a felek egyező akaratnyilvánítása, tehát a közöttük létrejövő konszenzus megelőzi a tényleges realizálást, a szerződés teljesítését. ... A reálügyletek esetén a konszenzus és a teljesítés időben egybeesik.” (Novotni Zoltán: A kötelmi jog általános és különös része 12. o. in Novotni Zoltán (szerk.) Magyar Polgári jog Kötelmi jog Egyes szerződések és az értékpapírok joga, Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc 1994.

² Novotni Zoltán: A kötelmi jog általános és különös része 12. o. in Novotni Zoltán (szerk.) Magyar Polgári jog Kötelmi jog Egyes szerződések és az értékpapírok joga Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc 1994.

³ Ilyen szerződéstípusok a vállalkozás, a megbízás, a bizomány, a haszonbérlet, a fuvarozás, az ajándékozás, a tartási-, életjáradéki-, és az öröklési szerződés. Az előszerződés és a szerződéskötési kötelezettség nyomán fennálló szerződéskötési szándékot is érintheti a körülmények változása.

beavatkozásnak kisebbek a lehetőségei.⁴ Novotni Zoltán a társasági szerződés tekintetében ódzkodott a bírói szerződésmódosítástól, mivel álláspontja szerint „a jogviszony természete ... kizárja azt, hogy a bíróság éljen a Ptk. által biztosított szerződésmódosító jogkörével, mert ezzel a társult tagok konstitutív bírói határozattal jóváhagyott autonómiáját sértené”.⁵

3.1. Lehetetlenülés. A 2013. évi Ptk.179. §-a a teljesítés lehetetlenné válását a szerződésszegés esetei között említi. „Lehetetlenülésről akkor beszélünk, ha a szerződés megkötését követően következik be olyan ok, amely a szolgáltatás teljesítését lehetetlenné teszi.”⁶ A lehetetlenülés jogkövetkezményeként a szerződés megszűnik.

3.1.1. Lehetetlenülést eredményező okok. Sem a hatályos Ptk., sem az 1959. évi IV. törvény nem sorolja fel a lehetetlenülésre vezető körülményeket. A régi Ptk. miniszteri indokolása szerint „A javaslatnak a szolgáltatás lehetetlenülésére vonatkozó szabályai nyitva hagyják azt a kérdést, hogy milyen okból állhat elő lehetetlenülés.”⁷ A jogirodalom fizikai, jogi és érdekbeli lehetetlenülést különböztet meg.⁸ A régi Ptk. miniszteri indokolása gazdasági lehetetlenülésnek nevezte a harmadik okcsoportot. A Ptk. 1993. évi kommentárja szerint „A teljesítés lehetetlenné válhat jogi és fizikai okból, de a bírósági gyakorlat az érdekbeli és a gazdasági lehetetlenülést is ismeri.”⁹ A 2013. évi Ptk. egyik kommentárja szerint: „Gazdasági okból következik be a lehetetlenülés például akkor, ha a kínálati viszonyok jelentős megváltozása miatt a termék hiánycikké válik.”¹⁰

3.1.2. Érdekbeli lehetetlenülés. Témánkhoz az érdekbeli lehetetlenülés kötődik szorosan, egyrészt mert a szerződés érdekbeli lehetetlenülése is a *clausula rebus sic stantibus* helyzetre való jogi reagálás, másrészt, mert alkalmazási feltételei hasonlóságot mutatnak a bírói szerződésmódosítás egyes feltételeivel.

Szladits Károly az érdekbeli vagy betöltési lehetetlenségről ezt írja: „... lehetetlenült a szolgáltatás akkor is, ha annak teljesítését az adóstól az élet józan felfogása szerint, a tisztesség és méltányosság elvének figyelembe vételével nem lehet elvárni. A jóhiszemű kötelembetöltés elvéből következik, hogy az adós csak addig a határig köteles a teljesítés céljából erőfeszítéseket tenni, ameddig ezt tőle a

⁴ A kötelmi és a dologi jog határterületére tartozó szerződések – pl. szolgálat, zálogszerződés – körében a bírói szerződésmódosításnak tiszteletben kell tartania a létrejött dologi jogviszonyt, amelynek módosítására a kötelmi jogból származó felhatalmazás már nem vonatkozik.

⁵ Novotni Zoltán: A gazdasági társaságokról szóló törvény és a magyar polgári jog megújulása, Jogtudományi Közlöny 1989. évi 5. szám, 248. o.

⁶ A Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény és a kapcsolódó jogszabályok nagykommentárja (szerk. Osztovits András), Opten Informatikai Kft. Budapest, 2014. III. kötet. 440. o.

⁷ A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Az 1959. évi IV. törvény és a törvény javaslatának miniszteri indokolása, továbbá a Polgári Törvénykönyv hatálybalépéséről és végrehajtásáról szóló 1960. évi 11. számú törvényerejű rendelet Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest 1963. 334. o.

⁸ Lásd Osztovits 2014. 440. o., Szladits Károly hármask felosztásában természeti, jogi és érdekbeli vagy betöltési lehetetlenséget említ Szladits Károly: A magyar magánjog vázlata Második rész Grill Budapest, 1933., 99. o.

⁹ A Polgári Törvénykönyv Magyarázata Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest 1993. 762. o.

¹⁰ A 2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről Kommentárja Csehi Zoltán (főszerk.) Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest 2021. 640. o.

méltányosság szerint el lehet várni. Ilyenkor beszélhetünk a kötelem túlnehezültségéről. Pl. a bohóc felesége odahaza haldoklik és ő kötbér mellett kötelezte magát fellépésre. Bár a szolgáltatás természetileg lehetséges, jog szerint mégis lehetetlen, mert a méltányossággal ellenkezik.”¹¹

A régi Ptk. miniszteri indokolása az akkor gazdasági lehetetlenülésnek nevezett körülmények figyelembe vételét az alábbi okból látta indokoltnak. „Végül nem lehet adott esetben teljesen elzárkózni a gazdasági lehetetlenülés megállapításától sem, a gazdasági lehetetlenülés ugyanis nem feltétlenül valamilyen – a társadalmi rendszerünkéből intézményesen kiküszöbölt – gazdasági válság következménye. Az importtal kapcsolatos szerződések esetében pl. gyakran nagyon is elmosódik a határ a fizikai és a gazdasági lehetetlenülés között. Azt a fajta lehetetlenülést tehát, amikor a szolgáltatás olyan mértékben nehezült el, hogy csak el nem várható anyagi áldozattal lehetne teljesíteni, a javaslat elismeri. A reális teljesítés elvének öncélú túlhajtása volna, ha a javaslat rendelkezései a szolgáltatás mindenáron való teljesítésére kényszerítenék a kötelezettet. Ez a gazdaságosság elvével állítaná szembe a reális teljesítés elvét.”¹²

A Ptk. 1993. évi kommentárja szerint „A szerződés teljesítését azonban nemcsak jogi vagy fizikai ok, hanem az is lehetetlenné teheti, hogy a szerződéskötés után beállott változás miatt a szolgáltatást csak előre nem látott rendkívüli nehézségek vagy aránytalan áldozat árán lehetne teljesíteni, és ezt nem lehet a kötelezettől elvárni (érdekbeli lehetetlenülés).”¹³

A 2013. évi Ptk. egyik kommentárja szerint „A bírói gyakorlatban alakult ki az érdekbeli lehetetlenülés kategóriája, melybe azok az esetek tartoznak, amikor a szerződés megkötését követően olyan súlyú és nagyságrendű változás következik be az egyéni, vagy piaci-gazdasági körülményekben, amelyek jelentősen meghaladják az üzleti kockázat szokásos mértékét, és amelyek még kellő gondosság tanúsítása mellett sem voltak előre láthatóak (BH1985.101., BH1986.498., BDT2006.1366.)”.¹⁴

Az eredeti indokolásban olvasható „el nem várható anyagi áldozat” fordulattal rokon érveléssel támasztja alá a 2013. évi Ptk.-hoz kapcsolódó jogirodalom is az érdekbeli lehetetlenülést. „Érdekbeli lehetetlenülésről beszélünk, ha a szerződést a szerződéskötés után beállott körülmények miatt csak előre nem látott rendkívüli nehézségek árán lehetne teljesíteni, amelyet a kötelezettől nem lehet elvárni (BH 469/1986).”¹⁵ Az Opten kommentár a BH 101/1985 esetet hozza példaként, amelyben a bíróság megállapította az érdekbeli lehetetlenülést egy lakáscsere kapcsán, arra tekintettel, hogy az egyik szerződő félnél a szerződéskötést követően látáshiány és látáscsökkenés következett be, és a bíróság szerint ez a helyzet a

¹¹ Szladits Károly: A magyar magánjog vázlata Második rész Grill Budapest, 1933., 99-100. o.

¹² A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve . Az 1959. évi IV. törvény és a törvény javaslatának miniszteri indokolása, továbbá a Polgári Törvénykönyv hatálybalépéséről és végrehajtásáról szóló 1960. évi 11. számú törvényerejű rendelet Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest 1963. 335. o.

¹³ A Polgári Törvénykönyv Magyarázata Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest 1993. 763. o.

¹⁴ A 2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről Kommentárja Csehi Zoltán (főszerk.) Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest 2021. 640. o.

¹⁵ A Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény és a kapcsolódó jogszabályok nagykommentárja (szerk. Osztoivits András), Opten Informatikai Kft. Budapest, 2014. III. kötet. 441. o.

megszokott környezetben inkább elviselhető, mint idegen helyen, ahol állandó balesetveszélynek lenne kitéve.

3.1.3. Az érdekbeli lehetetlenülés szűkítő értelmezése. A bírói gyakorlatban idővel megjelent az érdekbeli lehetetlenülés szűkítő értelmezése. „A szerződés megkötésekor a felek nem hagyhatják figyelmen kívül a gazdasági tényezők és a piaci viszonyok kisebb-nagyobb mérvű változásának a lehetőségét. Ezt a kereskedelmi kockázatot viselniük kell. Nem állapítható meg tehát a teljesítés lehetetlenülése amiatt, mert az állati termékek ára kisebb mértékben csökkent, ugyanakkor a táptakarmány ára nem jelentősen ugyan, de emelkedett (LB Pf. I. 20 793/1972.).”¹⁶

„A szerződés megkötésekor a felek nem hagyhatják figyelmen kívül a piaci viszonyok változásának lehetőségét, ezért az ebből eredő kereskedelmi kockázatot viselniük kell. Így a kereskedelmi kockázatnak minősülő körülmények esetén nem állapítható meg érdekbeli lehetetlenülés (BDT 1366/2006).”¹⁷ A joggyakorlat annak ellenére rekesztett ki bizonyos helyzeteket az érdekbeli lehetetlenülés köréből, hogy az 1959. évi IV. törvényben nem szerepelt utalás szerződési kockázatokra.

3.2. Bírói szerződésmódosítás. Olyan esetben, ha a körülmények nem teszik lehetetlenné a teljesítést, és a felek (vagy kivételesen egyikük) döntése nyomán sem szűnik meg a szerződés, a jogviszony fennmarad, de a változások valamilyen módon nyomot hagynak a jogosultságok és kötelezettségek eredeti rendszerén. A szerződés megkötésének idején fennálló állapotokhoz képest megváltozott körülményekhez való alkalmazkodást segíti a szerződésben a felek által eredetileg rögzített jogok és kötelezettségek bírói módosítása. A szerződési feltételek módosítása azt a célt szolgálja, hogy a körülmények változása ellenére a szerződés betölthesse eredeti funkcióját és korrigálja a bekövetkezett vagyonejtölődést. A beavatkozás valószínűleg előnyösen érinti az egyik felet és hátrányt okoz a másik szerződő fél számára.

A szerződés módosítása elsősorban a felek feladata, a bíróságokat hosszú idő át nem tekintették arra feljogosítottak, hogy az eredetitől eltérően szabályozzák a szerződés tartalmát a külső körülmények változása miatt. Ezt a lehetőséget a bíróságok később is csak kivételesen kapták meg. A bírói beavatkozás kivételes jellege elsőként abban nyilvánul meg, hogy csak nagyon különleges helyzetekben kerülhet erre sor.

Az 1928. évi magánjogi törvényjavaslat - a szerződés megszüntetése mellett (lásd 3.1. pont) – arra is feljogosította a bírót, hogy módosítsa a szerződést gazdasági lehetetlenülés esetén. A szerződés megszüntetésének és módosításának feltételrendszere tehát azonos volt a bírói gyakorlat által általánosan követett javaslatban.

¹⁶ Az ítéletet idézi A Polgári Törvénykönyv Magyarázata Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest 1993. 763. o.

¹⁷ A Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény és a kapcsolódó jogszabályok nagykommentárja (szerk. Osztoivits András), Opten Informatikai Kft. Budapest, 2014. III. kötet. 441. o.

Az elfogadott magyar kódexekben a bíróságnak szerződésmódosító jogköre van a körülmények megváltozása nyomán, amely helyzetet a régi és az új Ptk. egymástól eltérően rögzít.

Az 1959. évi Ptk. 241. §-a arra hatalmazta fel Magyarországon a bíróságot, hogy három feltétel egyidejű fennállása esetén módosítsa a szerződést. Erre a felek közötti tartós jogviszonyban akkor volt lehetőség, ha a szerződés megkötését követően előállott körülmény következtében a szerződés változatlan feltételek melletti teljesítése lényeges jogi érdeket sértene. Az 1957. évi Ptk. tervezetének miniszteri indokolása szerint „Figyelemmel kell lenni arra, hogy az ilyen beavatkozás alkalmas lehet a szerződésekbe vetett bizalom csökkentésére és olyan következményekre is vezethet, hogy a felek között egy általuk nem akart tartalmú szerződés jön létre. Adott esetben ez nagyobb károkat okozhat, mint a szerződésmódosítással nyert előny. Ezért a javaslat több feltételhez köti a bírósági szerződésmódosítást. ... Nem köti meg viszont a javaslat a bíró kezét abban az irányban, hogy hogyan módosítsa a szerződést, mindenestere az egyenértékűség elvét kell szem előtt tartania, lehetőleg törekednie arra, hogy a módosítás egyik félre se járjon elvállalt kötelezettségeinek jelentős értékbeli megnövekedésével, és olyan megoldást kell választania, amely a lehetőségekhez képest nem esik távol a felek akaratától, egyben a szocialista együttélés szabályaival teljes összhangban van.”¹⁸

A 2013. évi Ptk. 6:192. §-a további három feltételt rögzít a körülmények változására vonatkozóan:

- ne legyen előrelátható,
- azt ne az idézze elő, aki a módosítást kéri a bíróságtól és
- ne tartozzon a rendes üzleti kockázata körébe.

3.3. Alapelvek. Láthattuk, hogy az érdekbeli lehetetlenülés magyarázata kapcsán a két világháború közti magyar irodalom alapelvekre, nevezetesen a tisztesség és méltányosság elvére valamint az elvárható magatartás elvére is hivatkozott.¹⁹ Érdekes tehát megvizsgálni azt, hogy az alapelvek milyen lehetőséget adnak a körülmények változása miatti méltánytalan helyzet kiküszöbölésére, esetleg tompítására.

3.3.1. Az alapelvek alkalmazása. Egy konkrét esetre vonatkozó szabályok alkalmazási sorrendje kapcsán Novotni Zoltán kifejtette, hogy „... a jogalkalmazás során a különöstől az általános felé kell haladni. ... végső soron a törvényi alapelvek érvényesülését is biztosítani kell.”²⁰ Az alapelvek általános érvényű, így kógensnek minősülő szabályok.

Az alapelvben foglaltak bírói alkalmazása háromféle bírói tevékenységet igényel.

- a) Az alapelv többnyire megerősíti, alátámasztja az esetre vonatkozó konkrét jogszabályok értelmezése alapján kialakított döntést. Az ítélet indokolása

¹⁸ A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963. 268.

¹⁹ A fizetőeszköznek a szerződéskötést követő devalválódása miatt magyar bíróságok többször jutottak arra a következtetésre, hogy tisztességtelen magatartásnak minősülne a szerződésben rögzített ellenértéknek a szerződéskötést követően elértéktelenedett pénzzel való kiegyenlítése.

²⁰ Novotni Zoltán: A kötelmi jog általános és különös része 8. o. in Novotni Zoltán (szerk.) Magyar Polgári jog Kötelmi jog Egyes szerződések és az értékpapírok joga Miskolci Egyetemi Kiadó 1994.

ilyen esetben nem tartalmaz többet, mint hogy hivatkozik az alapelvre is. A 3.1.2. pontban látott jogesetekben az érdekbeli lehetetlenülés alátámasztására vetették be az alapelvet.

- b) Abban az esetben, ha az írott szabályokban a bíró nem talál a döntéshez kellő muníciót, akkor az alapelv önmagában is a döntés alapjául szolgálhat. Bizonyos helyzetekben önmagában egy alapelv is megalapozhatja a döntést. „Feladata lehet az alapelveknek a tételes jogban nem szabályozott tényállások bírói megítélésében, vagyis az esetleges joghézagok feloldásában is. A polgári jog egészében soha nem szabályozható, hiszen az élet újszerű és váratlan jelenségeket is hoz létre. A Polgári Törvénykönyv, de egyéb jogszabályok sem vállalkozhatnak arra, hogy minden lehetséges esetre casuistikus megoldást adjanak. A bírói döntést azonban a törvényi alapelvek mindenkor a törvényesség keretei között fogják tartani.”²¹ – írta Novotni Zoltán.
- c) Az alapelv fontos szerephez jut, ha a bíró ellentétet észlel a konkrét részletszabály és az alapelv alapján irányadó követelmények között. Ilyen esetben a bíró az alapelvben foglaltakat kell, hogy előnyben részesítse a helyzetre vonatkozó részletszabállyal szemben. Az alapelv és a speciális szabály ugyanis nem az általános-különös viszonyában vannak, tehát nem a helyzetre leginkább vonatkozó speciális szabályt kell alkalmazni. Az alapelv és a speciális szabály közötti ellentmondás lehet jogalkotói hiba, vagy az életviszonyok jogalkotó által nem várt, előre nem látott gazdagodásának a következménye. A részletszabályok között nem volna szabad olyat találni a bírónak, amelynek a tartalma – akárcsak részben is – ellentétes valamely alapelvi rendelkezéssel. Ilyen helyzet csak kivételesen fordul elő, ezért is fontos, hogy a bíró az alapelv fényében értelmezze a részletszabályt, és, ha ellentétet észlel, akkor az alapelvnek adjon elsőbbséget a jogalkalmazó tevékenysége során. Novotni Zoltán nagyon határozottan kiállt az alapelvek elsődlegessége mellett: „...a speciális joganyag sem térhet el a törvény általános érvényű rendszerétől és elveitől, függetlenül attól, hogy ezek az elvek a „Bevezető rendelkezések”-ben, vagy másutt /Ptk. 200. §/ kerültek meghatározásra.”²²

Az a) és b) pontokban említett esetekben a bírói tevékenység valójában nem több, nem más, mint jogalkalmazás. A c) pontban írt – meglehetősen ritkán előforduló – helyzetben a bírónak arra is lehetősége nyílik, hogy jogalkalmazó tevékenysége során jogalkotási hibát korigáljon.

²¹ Novotni Zoltán: Polgári jog I. Általános rész Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc 1991. 44. o.

²² Novotni Zoltán: A kötelmi jog általános és különös része 9. o. in Novotni Zoltán (szerk.) Magyar Polgári jog Kötelmi jog Egyes szerződések és az értékpapírok joga Miskolci Egyetemi Kiadó 1994.

3.3.2. A jóhiszeműség és tisztesség elve.²³ A komoly jogtörténeti gyökerekkel rendelkező²⁴ jóhiszeműség és tisztesség alapelve etikai gyökerű általános és objektív zsinórmértéket fogalmaz meg a polgári jogi jogviszonyokban való eljárásokra vonatkozóan. Ez az elv a jóhiszemű és tisztességes embert tekinti zsinórmértéknek. Ez a megoldás azt a funkciót tölti be mai polgári jogunkban, amit korábban a *bonus pater familias*, a *bonus vir*, majd a jó gazda gondossági mércéje jelentett. A jogvitában a bíró vizsgálhatja azt, hogy a felek – az ebben való külön megállapodás nélkül is – jóhiszeműen, a tisztesség követelményeinek megfelelően jártak-e el, mivel ettől az etikai alapokon nyugvó követelményrendszerrel a szerződő felek közös megegyezéssel sem térhetnek el.²⁵ Novotni Zoltán meglátása szerint „A jogalkotó a jóerkölcs fogalmának értelmezését a bírói gyakorlatra bízta. Egyértelmű, hogy ez a terminológia általánosan elfogadott erkölcsi normákat, szabályokat emel a jogi szabályozás szintjére, olyan magatartásokat tilt ezáltal, amelyek az általános társadalmi megítélés szerint is egyértelműen tisztességtelenek és elfogadhatatlannak tekinthetők.”²⁶

A „jóhiszeműség és tisztesség” alapvető szintű rögzítésével a magyar jog egy erkölcsi követelményt ruház fel jogszabályt felülíró erővel. Ebben az esetben nem egyszerűen az alapvető szintű jogi norma preferálásáról van szó. A „jóhiszeműség és tisztesség” elve etikai normák általános és objektív zsinórmértékként való alkalmazását követeli meg a polgári jogi jogviszonyokban.

A magyar jogalkotó nem véletlenül a rendszerváltás idején hozta vissza a „jóhiszeműség és tisztesség” követelményét a magyar jogba. A Ptk. indokolása is kiemeli, hogy fontos szerepe van ennek a követelménynek a piacgazdaságban érvényesülő magánautonómia szociális szempontokból történő korlátozásánál is. A döntési és cselekvési szabadságot biztosító magánautonómia a kölcsönös bizalom elvével kapja meg kiegyensúlyozott tartalmát. A magánautonómia széles körű elismerése és a jóhiszeműség és tisztesség követelménye szorosan összetartoznak tehát, és a törvény egyik szemléleti alappilléret képezik. „Az elv erőteljesebb alkalmazása fékezőleg hathat „az üzleti gátlástalanságra”, a rendkívül összetett és „zavaros” gazdasági viszonyok között a magánautonómiával való visszaélésre.”²⁷

A jóhiszeműség és tisztesség elve az I. világháborút követően Németországban és Magyarországon is alapul szolgált arra, hogy a bíróság tisztességtelennek tekintse és emiatt ne engedje a vevőnek azt a törekvését, hogy a vételárnak az inflációt

²³ 1:3. § [A jóhiszeműség és tisztesség elve] jogvitában a

(1) A jogok gyakorlása és a kötelezettségek teljesítése során a felek a jóhiszeműség és tisztesség követelményének megfelelően kötelesek eljárni.

(2) A jóhiszeműség és tisztesség követelményét sérti az is, akinek joggyakorlása szemben áll olyan korábbi magatartásával, amelyben a másik fél okkal bízhatott.

²⁴ A mai magyar alapelv tartalma szoros rokonságban áll a német-svájci objektív jóhiszeműség – *Traue und Glauben* – tartalmával.

²⁵ Adott esetben a bírónak a Ptk. 1:3. § (2) bekezdése alapján azt is vizsgálnia kell, hogy valamelyik fél eltért-e olyan korábbi magatartásától, amelyben a másik fél okkal bízhatott. Az ilyen magatartás ugyanis sérti a jóhiszeműség és tisztesség követelményét. Más kérdés, hogy a felek közös megegyezéssel eltérhetnek az egyikük által korábban követett gyakorlattól.

²⁶ Novotni Zoltán: *Polgári jog I. Általános rész* Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc 1991. 38. o.

²⁷ Lábady Tamás: *A magyar magánjog (polgári jog) általános része*. Dialóg Campus Budapest-Pécs 1998. 143. old.

megelőzően megkötött szerződésben meghatározott összegét a hiperinfláció miatt értékének döntő részét elvesztő pénznemben egyenlítse ki.

3.3.3. Az elvárható magatartás elve.²⁸ Az adott helyzetben általában elvárható magatartás alapvető szintű követelményként mindenkivel szemben, így a szerződő felekkel szemben is érvényesül. A jog a mindenkori konkrét szituációhoz igazodó magatartást vár el a szerződő felektől – többek között – a szerződés megkötése és teljesítése során. Egyfelől a felróhatóság, másfelől a vétkesség elhatárolását Novotni Zoltán jogászgenerációk számára világította meg, amikor így fogalmazott: „Polgári jogunk nem az adott egyén szubjektumában lezajló folyamatok (szándékos, vagy gondatlan magatartása alapján minősít ... A polgári jog objektivizált normarendszerrel dolgozik, mely nem az adott embertől elvárható cselekvést veszi figyelembe (nem a tőle elvárható magatartást), hiszen itt újfent szubjektív nézőpont jelentkezne, nem is a mindenkitől elvárható normákat építi ki, hanem az emberek, illetve egyéb jogalanyok meghatározott körét veszi alapul (nagyvállalati szervezettség mellett elvárható magatartás, gépjárművel rendszeresen közlekedőktől elvárható magatartás, szülőktől, gyermekgondozóktól, falusi életviszonyok között élőktől, stb. elvárható ismeretanyag, stb.)”²⁹

A bíró feladata meghatározni azt, hogy mi tekintendő adott helyzetnek és általában elvárható magatartásnak. A bírói gyakorlat nem elégszik meg az átlagos magatartás tanúsításával, annál valamivel gondosabb, precízebb eljárást, magasabb fokú előrelátást vár el a felektől. Az adott helyzetben általában elvárható magatartás tanúsításának követelménye többféle módon is kapcsolódik témánkhoz. Az elvárhatóság hiánya - egyes szerzők szerint – az érdekbeli lehetetlenülés definíciójának a része: „...rendkívüli nehézségek árán lehetne teljesíteni, amelyet a kötelezettől nem lehet elvárni”.

Az elvárhatósági mércéhez tartozik egy konkrét szabály, amely szerint saját felróható magatartására előnyök szerzése végett senki nem hivatkozhat. Ez a norma a bírói szerződésmódosítás feltételrendszerének kiegészítőjeként működött a régi Ptk. Idején. A szabályt az 1959. évi Ptk. 241. §-ával együtt olvasva érthető, hogy a kódex, miért nem tartalmazott rendelkezést arra, hogy a bírói szerződésmódosítást megalapozó körülmény nem lehet a kérelmező fél felróható magatartásának következménye, hiszen ez magából az alapelvből következett. A hétköznapi jogi nyelv a régi Ptk. kapcsán is külső körülmények változásaként említette a hármass feltételrendszert, de ez a 2013. évi Ptk.-val kapott törvényi megalapozást, mivel hatályos kódexünk nem csupán a bírói beavatkozás kérelmezőjének felróható magatartása esetén zárja ki a módosítás lehetőségét, hanem mindenféle magatartása esetén, amelynek következménye a körülmények változása („azt ne az idézze elő, aki a módosítást kéri a bíróságtól”).

²⁸ Ptk. 1:4. § [Az elvárható magatartás elve. Felróhatóság]

(1) Ha a törvény eltérő követelményt nem támaszt, a polgári jogi viszonyokban úgy kell eljárni, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható.

(2) Felróható magatartására előnyök szerzése végett senki nem hivatkozhat.

(3) A másik fél felróható magatartására hivatkozhat az is, aki maga felróhatóan járt el.

²⁹ Novotni Zoltán: Polgári jog I. Általános rész Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc 1991. 41-42. o.

Az elvárhatósági (gondossági) követelmény alapján létezik olyan külföldi kódex, amely a körülmények változása esetén elvárja azt, hogy a szerződő felek üljenek tárgyaló asztalhoz és próbáljanak mindkettőjük számára elfogadható megoldást találni. A tárgyalástól való elzárkózás esetén a bírót jogosultnak tekintik arra, hogy módosítsa a szerződést.

3.3.4. A joggal való visszaélés tilalma.³⁰ A magánjog számos részletszabálya tiltja a visszaéléseket.³¹ A hivatkozott alapelv, még a joggal való visszaélést is tilalmazza, megakadályozva azt, hogy egy jogosult rendeltetésellenesen, a másik fél érdekeit figyelmen kívül hagyva járjon el. Egyik szerződő fél sem követheti szemellenzős módon csak a saját érdekeit, tekintetbe kell azt is vennie, hogy jogai érvényre juttatása a másik felet milyen helyzetbe hozza. Témánk szempontjából az alapelv akadályát képezi annak, hogy az egyik szerződő fél arra hivatkozva zárkózzon el a szerződéses kötelezettségek újratárgyalásától, hogy őt a jog nem kényszeríti erre.

3.3.5. Értelmezési alapelv.³² Az értelmezési alapelv kapcsolatot teremt az Alaptörvény, a Ptk. és más magánjogi jogszabályok között. A szerződések tartalmára ez az alapelv úgy hat ki, hogy egyetlen, a szerződést érintő jogszabály sem lehet a rá vonatkozó más jogi normát figyelmen kívül hagyva, önmagában értelmezni. Erre a kötelezettségre nem csupán a szerződő felek kénytelenek tekintettel lenni, hanem ez a jogalkalmazót is terheli. „A jogalkalmazóknak tehát a törvény szabályait összefüggésükben, és pedig nemcsak jogi összefüggéseikben, hanem a társadalmi-gazdasági valósággal fennálló kapcsolatok alapján kell értelmeznie és alkalmaznia.”³³ Önmagában talán az értelmezési alapelvre hivatkozás nem teremtene alapot arra, hogy valamely szerződéses kötelezettséget a bíróság a körülmények változása miatt megváltoztasson, de „a társadalmi-gazdasági valóság” figyelembevételére ebbe az irányba hat és más alapelvekkel együtt megalapozhatja a bírói beavatkozást.

4. Terminológiai problémák

A vizsgált témakör kapcsán két terminológiai problémát észleltem.

4.1. Érdekbeli lehetetlenülés - gazdasági lehetetlenülés. A magyar jogirodalomban időnként egymás szinonimájaként ugyanazt a helyzetet jelölik a két fogalommal. Ennek egyik oka az, hogy a régi Ptk. miniszteri indokolása gazdasági

³⁰ Ptk. 1:5. § [A joggal való visszaélés tilalma]

(1) A törvény tiltja a joggal való visszaélést.

(2) Ha a joggal való visszaélés jogszabály által megkívánt nyilatkozat megtagadásában áll, és ez a magatartás nyomós közérdeket vagy különös méltánylást érdemlő magánérdeket sért, a bíróság a nyilatkozatot ítéletével pótolhatja, feltéve, hogy az érdeksérelem másképpen nem hárítható el.

³¹ Lásd pl. a fogyasztókkal szembeni tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatok tilalmáról 2009. évi XLVII. törvényt, és a gazdasági erőfölénnyel való visszaélést tiltó Versenytörvényt.

³² Ptk. 1:2. § [Értelmezési alapelv]

(1) E törvény rendelkezéseit Magyarország alkotmányos rendjével összhangban kell értelmezni.

(2) A polgári jogi viszonyokra vonatkozó jogszabályokat e törvénnyel összhangban kell értelmezni.

³³ Novotni Zoltán: Polgári jog I. Általános rész Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc 1991. 43. o.

lehetetlenülésnek nevezte azt a helyzetet, amit ma többnyire érdekbeli lehetetlenülésnek hívunk.

Célszerűnek látnám a két fogalom elválasztását akként, hogy a Ptk.-ban szabályozott lehetetlenülés egyik esetére kizárólag az érdekbeli lehetetlenülés megjelölést használnánk, míg a gazdasági lehetetlenülés fogalom alkalmazását fenntartanánk jogtörténeti értelemben a bírói gyakorlatban érvényesült módszer megjelölésére.

A gazdasági lehetetlenülés valójában az I. világháborút követő német bírói joggyakorlat által kialakított fogalom. A beszerzési nehézségek, a hiperinfláció hatására bíróságok kiterjesztően értelmezték a lehetetlenülést és a fizikailag még megvalósítható, de csak aránytalan nehézséggel véghez vihető teljesítést is - gazdasági lehetetlenülés elnevezéssel – lehetetlenülésnek tekintették, és erre a helyzetre is a lehetetlenülés következményét alkalmazva, megállapították a szerződés megszűnését.

Megjegyzést érdemel az, hogy a Magánjogi törvényjavaslatban szereplő gazdasági lehetetlenülés fogalom valójában a bírói döntésétől függő két – egymástól eltérő jogkövetkezményt jelölt. A gazdasági lehetetlenülés elnevezés korrekt módon tükrözte azt a helyzetet, amikor valamennyi feltétel egyidejűen fennállt és – a használt elnevezés logikáját követve – megszűnt a szerződés anélkül, hogy a kötelezettségét nem teljesítő félre szankciók hárultak volna. A szerződés módosítása estén azonban nem volt szerencsés a gazdasági lehetetlenülés fogalom használata, mert csak az eredetileg meghatározott kötelezettségek teljesítése elé tornyozódtak akadályok, de a bíró végül talált olyan megoldást, amely szerint a módosított kötelezettség teljesíthető volt, azaz nem lehetetlenült.

A magyar jogirodalom már nem a lehetetlenülés kiterjesztéseként, hanem a lehetetlenülés egyik eseteként értelmezi az érdekbeli lehetetlenülést, amit a régi Ptk. miniszteri indokolása gazdasági lehetetlenülésnek nevezett, és ez a terminológia időnként ma is felbukkan.

4.2. Clausula rebus sic stantibus. A *clausula rebus sic stantibus* fogalmat jogirodalmunkban többnyire a bírói szerződésmódosítással, vagy annak feltételegyüttesével azonosítják. Tény, hogy mai jogunkban a bírói szerződésmódosítás a legismertebb jogkövetkezménye a körülmények változásának, de azzal – véleményem szerint – három okból sem lehet azonosítani.

- Egyrészt a szerződéskötés idején fennálló körülményeknek a teljesítésig történő megváltozása nem azonosítható a bírói szerződésmódosítás alkalmazásának feltételrendszerével (az 1959. évi Ptk. három, a 2013. évi Ptk. hat együttes feltételével). Létezik olyan európai kódex, amely olyan feltétel megvalósulását is elvárja, amely a hatályos Ptk.-ban sem szerepel, és lehetséges, hogy bizonyos jogkövetkezmények a körülmények kisebb mértékű változása esetén is alkalmazásra kerüljenek.
- Másrészt a körülményeknek a teljesítésig történő megváltozása egy jelenség, míg a bírói szerződésmódosítás egy a pontosított feltételrendszer bekövetkezése esetén, az arra adott jogi válasz.

- Harmadrészt a szerződéskötés idején fennálló körülményeknek a teljesítésig történő megváltozása többféle jogkövetkezmény alkalmazását is indokolhatja. Tanulmányomban azokat a – bírói szerződésmódosításnál kevésbé nyilvánvaló – jogkövetkezményeket igyekeztem számba venni, amelyek alkalmazására lehetőség nyílik. Ilyen volt a szerződés megszűnése, vagy a szerződő felek tárgyalásra kötelezése, esetleg a szerződés egyoldalú megszüntetésére való feljogosítása a változások által sújtott félnek, vagy éppen a szerződés érvénytelensége valamelyik alapelvbe ütközés miatt.

Összegezve tehát a javaslatom az, hogy a *clausula rebus sic stantibus* fogalmat ne használjuk sem a bírói szerződésmódosítás, sem más jogkövetkezmény megjelölésére, hanem magát a jelenséget, a körülmények változását értsük alatta, amely többféle súlyosságú lehet, és emiatt többféle jogkövetkezmény alkalmazására szolgálhat alapul.

5. A bírói szerződésmódosítás korlátozott lehetőségei egyes szerződéstípusokban

Korábban hangsúlyoztam, hogy bizonyos szerződések tekintetében a Ptk. szabályokat tartalmaz arra az esetre, ha a szerződéskötés idején fennálló körülmények bizonyos módon megváltoznak. A szabályok részletes bemutatására nincs lehetőség, de Novotni Zoltán egy megjegyzése szöveget ütött a fejembe. Novotni professzor a társasági szerződés tekintetében ódzkodott a bírói szerződésmódosítástól. Véleménye szerint „a jogviszony természete ... kizárja azt, hogy a bíróság éljen a Ptk. által biztosított szerződésmódosító jogkörével, mert ezzel a társult tagok konstitutív bírói határozattal jóváhagyott autonómiáját sértené.”³⁴ A Novotni Zoltán által kifejtett indokkal ugyan nem értek teljesen egyet, de maga a jelenség elgondolkodtató.

A szerződéskötés idején fennálló körülmények változása miatt a kódex által lehetővé tett bírói szerződésmódosítás kiinduló pontja az, hogy a változások nem egyformán érintik a szerződő feleket. Vannak azonban olyan szerződések, amelyek a feleken túl mások helyzetét is befolyásolják. Ilyen a Novotni professzor által említett társasági szerződés is. A társasági szerződés nem csak a szerződő felek között hoz létre jogviszonyt, hanem egy jogalanyt hoz létre és a jogviszonyok egész hálózatát létesíti Novotni Zoltán nagydoktori értekezésében³⁵ részletesen bemutatott módon. Ilyen helyzetekben a bírónak nemcsak a szerződő felek – esetünkben az alapítók – érdekeire, hanem magának a társaságnak az érdekeire, továbbá a társaság kisebbséget alkotó tagjainak (részvényeseinek), vezető tisztségviselőinek és alkalmazottainak az érdekeire, a társaság hitelezőinek, és az egyes tagok hitelezőinek az érdekeire is figyelemmel kell lennie. Pusztán azért, mert egy

³⁴ Novotni Zoltán véleménye szerint „a jogviszony természete ... kizárja azt, hogy a bíróság éljen a Ptk. által biztosított szerződésmódosító jogkörével, mert ezzel a társult tagok konstitutív bírói határozattal jóváhagyott autonómiáját sértené” Novotni Zoltán: A gazdasági társaságokról szóló törvény és a magyar polgári jog megújulása, Jogtudományi Közlöny 1989. évi 5. szám 248. o.

³⁵ Novotni Zoltán: A gazdaságszervező (organizációs) szerződések népgazdasági jelentősége (Nagydoktori értekezés Miskolc, 1985.)

gazdasági válság miatt a társaság képtelen osztalékot fizetni, nem engedélyezhető a társasági szerződés módosítása a tőzstőke mértékét illetően, mert ez ugyan méltányos lehet a tagok szempontjából, de veszélyeztetné a hitelezői követelések megtérülését. Álláspontom szerint nem teljesen kizárt a társasági szerződés bírói módosítása a körülmények változása miatt, de a sokféle érdekelembevételének kötelezettsége miatt ez a gyakorlatban szinte kivitelezhetetlen.

A szerződéskötés idején fennálló körülmények változása miatt a kódex által lehetővé tett bírói szerződésmódosítás egy kötelmi jogi intézmény. Vannak azonban olyan szerződések, amelyeknek a kötelmi jogon túlnyúló hatásuk van, például dologi jogi jellegű jogviszonyokat keletkeztetnek. Érdemes lenne alaposabban megvizsgálni, hogy egy kötelmi jogban megteremtett bírói szerződésmódosítási lehetőség, vajon alkalmazható-e akkor, ha a változások által érintett szerződés egy szolgalmat hozott létre.

Zárásként szeretném hangsúlyozni azt, hogy a Novotni Zoltán által írt oktatási anyagokban is rengeteg szemléletes példát, jól érthető magyarázó megjegyzést és az egykori tanítványok évtizedekkel későbbi kutatómunkáját is befolyásoló gondolatébresztő megjegyzést találunk. Novotni Zoltán tanítványait összefüggések felismerésére, a szabályok mögött meghúzódó jogalkotói célok felismerésére, és önálló gondolkodásra sarkallta. Utólag is köszönjük Zoli Bácsi.

Irodalomjegyzék

- Novotni Zoltán: Polgári jog I. Általános rész Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc 1991. 44. o.
 - Novotni Zoltán: A kötelmi jog általános és különös része 12. o. in Novotni Zoltán (szerk.) Magyar Polgári jog Kötelmi jog Egyes szerződések és az értékpapírok joga, Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc 1994.
 - Novotni Zoltán: A gazdasági társaságokról szóló törvény és a magyar polgári jog megújulása, Jogtudományi Közlöny 1989. évi 5. szám, 248. O.
 - A Polgári Törvénykönyv Magyarázata Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest 1993. 762. o.
 - Szladits Károly: A magyar magánjog vázlata Második rész Grill Budapest, 1933., 99-100. o.
 - Lábady Tamás: *A magyar magánjog (polgári jog) általános része*. Dialóg Campus Budapest-Pécs 1998. 143. old.
-
-